

ΔΙΕΡΕΥΝΩΝΤΑΣ ΤΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗΣ ΣΕ ΠΑΙΔΙΑ ΣΤΟ ΦΑΣΜΑ ΤΟΥ ΑΥΤΙΣΜΟΥ

Παναγιώτης Τσιρίδης

Το πλαίσιο της παρέμβασης

Η ιδέα για τη συνεργασία με το Κέντρο Ημέρας για το παιδί «Το Λιθαράκι» του Νοσοκομείου Παίδων Π. & Α. Κυριακού προέκυψε κατά τη διάρκεια της παρακολούθησης της ημερίδας που πραγματοποίησε το «Λιθαράκι» για την συμπλήρωση των δέκα χρόνων λειτουργίας του. Μετά από την ημερίδα συναντήθηκα με την ψυχολόγο – ψυχαναλύτρια και διευθύντρια του Κέντρου Ημέρας κα Μαργαρίτα Νικολαΐδου και τον εργοθεραπευτή κο Άρη Παπαγεωργίου και συμφωνήσαμε να αναζητήσουμε τρόπους ώστε να εντάξουμε τη μουσική στις παρεμβάσεις που γίνονται στο κέντρο ημέρας. Τελικά, μέσω της καλλιτεχνικής ομάδας «Λόγου Παίγνιον» προτείναμε να ενταχθεί αυτή η παρέμβαση στο έργο «Σημεία Στήριξης» που προκήρυξαν το Κοινωφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση, το ΤΙΜΑ Κοινωφελές Ίδρυμα, η Φιλανθρωπική Οργάνωση Hellenic Hope και το Ίδρυμα Μποδοσάκη.

Το πλαίσιο του προγράμματος προέβλεπε δέκα απογευματινές συναντήσεις με παιδιά, με συχνότητα μία φορά την εβδομάδα, οι οποίες θα πραγματοποιούνταν στο χώρο του Κέντρου Ημέρας. Αν και αρχικά είχαν προβλεφθεί δύο ατομικές συναντήσεις και μία ομαδική με τέσσερα παιδιά, τελικά πραγματοποιήθηκαν τρεις ατομικές συναντήσεις και μια ομαδική με έξι παιδιά. Αυτό συνέβη λόγω του αυξημένου ενδιαφέροντος που υπήρχε από την πλευρά των γονέων.

Στο πλαίσιο αυτό, υπήρξαν ενημερωτικές συναντήσεις με τους γονείς των παιδιών, συναντήσεις με το επιστημονικό προσωπικό του κέντρου, καθώς και τακτικές συναντήσεις εποπτείας της επιστημονικά υπεύθυνης του Κέντρου Ημέρας, κυρίας Νικολαΐδου, με τους δύο παρεμβαίνοντες, τον υπογράφοντα και την ψυχολόγο Φανή Δημούλα.

Οι στόχοι και τα εργαλεία του προγράμματος

Οι στόχοι του προγράμματος όπως κατατέθηκαν στην αρχική πρόταση ήταν:

- Ενίσχυση της θεραπευτικής παρέμβασης σε παιδιά στο φάσμα του αυτισμού.
- Αξιολόγηση της παρέμβασης σε σχέση με την ψυχική ανάπτυξη και την κοινωνικότητά των παιδιών.

Εντούτοις, συμφωνήθηκε πως το πρόγραμμα δεν θα είχε τη θεραπεία ως άμεσο στόχο, αλλά την προσπάθεια δημιουργίας ενός χώρου, όπου θα μπορούσε να αναπτυχθεί το παιχνίδι και η δημιουργικότητα. Ακολουθώντας τη σκέψη του Donald Winnicott, η προσδοκία ήταν να μπορέσει να αναπτυχθεί ένας ενδιάμεσος - μεταβατικός χώρος, όπου το παιδί και ο μουσικοπαιδαγωγός να καταφέρουν να συναντηθούν παίζοντας με τη μουσική και τα μουσικά όργανα. Όπως αναφέρει ο Winnicott, «Η ψυχοθεραπεία τοποθετείται εκεί όπου οι δύο περιοχές του παιχνιδιού, εκείνη του ασθενούς και εκείνη του θεραπευτή, αλληλεπικαλύπτονται. [...] Εκεί όπου, όταν το παιχνίδι δεν είναι δυνατόν, το έργο του θεραπευτή αποβλέπει στο να φέρει τον ασθενή από μια κατάσταση όπου δεν είναι ικανός να παίξει σε μια κατάσταση που είναι ικανός να παίξει»¹.

Σε κάθε συνεδρία, εκτός από τον υπογράφοντα μουσικοπαιδαγωγό, ήταν παρούσα και η ψυχολόγος Φανή Δημούλα η οποία είχε ως κύριο σκοπό την παρατήρηση. Σε

¹ D. W. Winnicott, *Playing and reality*, 2005, Routledge Classics edition, p. 55

πολλές περιπτώσεις όμως συμμετείχε και η ίδια στις μουσικές δράσεις και τα παιχνίδια.

Αν και η ικανότητα για παιχνίδι φαντάζει αυτονόητη για ένα παιδί, εντούτοις για ένα παιδί με σοβαρές ψυχοσυναισθηματικές δυσκολίες δεν είναι καθόλου δεδομένο ότι θα μπορεί ή θα θέλει να παίξει με έναν άλλον. Εδώ ο παρεμβαίνων παιδαγωγός θα πρέπει να μπορέσει να αντέξει τη ματαίωση από την έλλειψη επικοινωνίας, αλλά και πιθανές εντάσεις και ξεσπάσματα θυμού και μίσους που μπορεί να εκφράσει ένα παιδί προς ένα άλλο παιδί μέσα στην ομάδα, προς τον παιδαγωγό, αλλά και προς τον ίδιο τον εαυτό του. Ο Winnicott στο άρθρο του «Μίσος στην αντιμεταβίβαση» επισημαίνει για τον αναλυτή ότι θα πρέπει να αντέξει την ένταση, το μίσος και το θυμό του ασθενούς, ο οποίος μπορεί να μην γνωρίζει για αυτές του τις πράξεις μέσα στο πλαίσιο της μεταβίβασης. «Για να το καταφέρει αυτό», συμπληρώνει, «θα πρέπει να αντιλαμβάνεται το δικό του φόβο και μίσος»². Όπως θα φανεί παρακάτω, η επεξεργασία αυτής της αντιμεταβίβασης οδήγησε σε αρκετές περιπτώσεις σε ανοίγματα στην επικοινωνία με τα παιδιά και σε ουσιαστικές συναντήσεις.

Μέρος αυτής της επιθετικότητας θα δεχόντουσαν και τα αντικείμενα του προγράμματος, δηλαδή τα μουσικά όργανα. Έτσι, έπρεπε να επιλεγούν με προσοχή, όχι μόνο για να είναι κατάλληλα για μικρά παιδιά, αλλά και για να μπορέσουν να αντέξουν την περιπέτεια αυτής της συνάντησης. Οι ψυχαναλυτές παιδιών έχουν συνήθως στο γραφείο τους παιχνίδια και αντικείμενα για τα παιδιά που συναντούν. Ο Patrick Avrane συμβουλεύει τους νέους ψυχαναλυτές να τα επιλέγουν με προσοχή και να μην έχουν ιδιαίτερη προσκόλληση σε αυτά τα αντικείμενα, διαφορετικά δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν όπως οι λέξεις και η γλώσσα, δηλαδή, να μπορούν να τύχουν κακομεταχείρισης χωρίς να καταστραφούν³.

Τα μουσικά όργανα που επιλέχθηκαν ήταν ταμπουρίνα με φυσικό δέρμα σε διάφορες διαμέτρους, ξυλόκουτα, διάφορες μαράκες και σείστρα, ντέφια, χρωματιστοί ηχητικοί σωλήνες, πιατίνια στερεωμένα σε έναν ειδικό γερανό για ντραμς, ένα καχόν, ένα ξυλόφωνο, ένα μεταλλόφωνο και μια μεγάλη ποικιλία από μπακέτες.

Εκτός από τα μουσικά όργανα, στο πρόγραμμα χρησιμοποιήσαμε διάφορα χρωματιστά υφάσματα για θεατρικό παιχνίδι και ένα καλό ηχοσύστημα για τις μουσικές ακροάσεις.

Σε ό,τι αφορά στους παιδαγωγικούς άξονες του προγράμματος, ήταν κοινοί με αυτούς που θα χρησιμοποιούσε ένας μουσικοπαιδαγωγός με παιδιά ανάλογης ηλικίας, δηλαδή μουσικά παιχνίδια, μουσικός αυτοσχεδιασμός, ενεργητικές μουσικές ακροάσεις που οδηγούν σε κίνηση και θεατρικό παιχνίδι, και βέβαια τραγούδι⁴.

Οι παρεμβάσεις

Στο πλαίσιο αυτού του άρθρου θα παρουσιαστούν και θα σχολιαστούν οι τρεις παρεμβάσεις που έγιναν με ατομικές συνεδρίες, ενώ θα ακολουθήσει μία συνοπτική περιγραφή του προγράμματος που έγινε με μια ομάδα 6 παιδιών.

Ο Μπεν

Ο Μπεν είναι πεντέμισι χρονών και ζει σε ίδρυμα. Έρχεται στις απογευματινές συναντήσεις συνοδευόμενος από μία βρεφονηπιοκόμο ή μια εθελόντρια του ιδρύματος.

² Ντόναλντ Βίννικοτ, *Από την παιδιατρική στη ψυχανάλυση*, 1991, Αθήνα, Καστανιώτης, σελ.338

³ Patrick Avrane, *Ένα παιδί στον ψυχαναλυτή*, 2015, Αθήνα, Γαβριηλίδης, σελ.275.

⁴ Αναλυτικότερα για αυτούς τους παιδαγωγικούς άξονες σε άρθρα του υπογράφοντος στο: <https://www.panayiotistsirides.gr/articles>

1^η συνάντηση με τον Μπεν: Μπήκε πολύ επιφυλακτικά μέσα στην αίθουσα με τη συνοδεία της ειδικής παιδαγωγού από το Λιθαράκι και της βρεφονηπιοκόμου που το έφερε από το Ίδρυμα. Καταφέραμε να παίξουμε μαζί κάνοντας μάλιστα διάφορες αναπαραστάσεις, όπως για παράδειγμα όταν το ντέφι έγινε τιμόνι αυτοκινήτου ή όταν το αφήναμε να πέσει από ψηλά κάνοντας με την πτώση του έντονο ήχο. Όλα αυτά φάνηκαν να τον διασκεδάζουν.

2^η συνάντηση με τον Μπεν: Μπήκε αμέσως μέσα και με ευχαρίστηση. Άρχισε να εξερευνά τα νέα όργανα. Του άρεσε το πιατίνι και το έψαξε ηχητικά. Παίξαμε πολύ ώρα μουσική. Κάθε φορά όμως που έπιανα την κιθάρα, αγχωνόταν και σταματούσε να παίζει. Κάποια στιγμή έβαλα στο ηχοσύστημα ένα σύγχρονο μουσικό έργο για να το συνοδέψουμε αυτοσχεδιαστικά. Πήρα πάλι την κιθάρα και για λίγο τη δέχτηκε.

Δεν καθόταν στο πάτωμα. Έτσι του έφερα μια καρέκλα προκειμένου να μην παίζει όλη την ώρα όρθιος. Για να του δώσουμε την καρέκλα, βγάλαμε από πάνω το τηλέφωνο. Εκεί μίλησε και είπε «τηλέφωνο». Έκανα ένα αστείο με το ντέφι που το χτύπησα λέγοντας πως κτυπά το τηλέφωνο και γέλασε. Του άρεσε να παίζει με το ντέφι και γενικά με τα μεταλλικά μουσικά όργανα.

Κατά τη διάρκεια ενός αυτοσχεδιασμού του είπα «μπράβο Μπεν». Μετά από λίγη ώρα το επανέλαβε. Μετά από τη συνάντηση αναρωτήθηκα εάν είχε νόημα το ότι μιλούσα συνεχώς. Ένοιωσα πως μπορεί να ήταν μια δική μου δυσκολία να δεχτώ τη σιωπή. Εκεί που μιλάω χωρίς τα λόγια να έχουν κάποιον ιδιαίτερο λόγο, αισθάνομαι πως μπορεί να δημιουργώ «σκόνη» σκεπάζοντας κάθε τι μπορεί να διαφανεί από το παιχνίδι με τα αντικείμενα και τον ήχο των οργάνων.

3^η συνάντηση με τον Μπεν: Μπήκε αμέσως και πρόθυμα. Δοκίμασε λίγο τα όργανα, αλλά έπαιξε κυρίως με τα πιατίνια. Φτάσαμε να παίζουμε δυνατά με τρία πιατίνια στο γερανό. Στο δυνατό ήχο απομακρυνόταν για λίγο, αλλά επέστρεφε και έπαιξε ξανά. Δοκιμάζει τους ήχους που κάνει η μπακέτα με το μαλακό μέρος και με το μπαστούνι. Του άρεσε η ιδέα να κτυπάει πάνω-κάτω την μπακέτα ανάμεσα σε δύο πιατίνια. Εκεί γελάσαμε αρκετά.

Όταν έπαιζε πιατίνια, πήρα την κιθάρα και συνόδευα με συγχορδίες. Κοίταξε λίγο επιφυλακτικά την κιθάρα, αλλά συνέχισε να παίζει μουσική. Όταν στο τέλος άφησα κάτω την κιθάρα, του πρότεινα να την κτυπήσει με την μπακέτα. Απομακρύνθηκε, αλλά γύρισε και το έκανε.

Σκέφτηκα πως θα πρέπει στο επόμενο μάθημα να του μιλήσουμε ξανά και εγώ και η Φανή για το τι κάνουμε μαζί του και πόσο θα κρατήσει.

4^η συνάντηση με τον Μπεν: Κάτι μου έτυχε και καθυστέρησα λίγα λεπτά. Όταν έφτασα τον βρήκα στην αναμονή να παίζει μουσική με κάτι μεταλλικές καμπάνες που υπήρχαν εκεί.

Καθώς ετοιμάζαμε τα μουσικά όργανα, του μιλήσαμε με τη Φανή εξηγώντας του ξανά πως ο σκοπός μας ήταν να παίξουμε μουσική μαζί του. Καθώς έβαζε τα πιατίνια στο γερανό είπε τη λέξη «πιατίνι».

Παίξαμε από την αρχή blues, συντονισμένοι σε σιγανές και δυνατές εντάσεις. Στη συνέχεια άρχισα να τραγουδώ ό,τι μου ερχόταν, και κυρίως ό,τι κάναμε εκείνη τη στιγμή μαζί. Του άρεσε πολύ αυτό το παιχνίδι και αρκετές φορές γελούσε με αυτά που τραγουδούσα.

Παίξαμε πάνω στο μοτίβο του τραγουδιού «Sweet dreams». Και πάλι με εναλλαγές δυνατά και σιγά. Και σε αυτό το τραγούδι άρχισα να αυτοσχεδιάζω στίχους και πάλι φάνηκε να του άρεσει.

Σε διάφορα διαστήματα έπαιξε με τα τύμπανα και τα ξυλόκουτα που ήταν στημένα στη βάση των πιατινιών.

Σε αρκετά σημεία χόρευε την ώρα που έπαιζα κιθάρα και φαινόταν να είναι σε μεγάλη σωματική διέγερση. Φάνηκε να μη φοβάται πια την κιθάρα και στο τέλος πλησίασε μερικές φορές και έπαιξε μαζί της άλλοτε με την μπακέτα και άλλοτε με το χέρι. Δεν έχει πάψει βέβαια να την κοιτά επιφυλακτικά.

Η ώρα πέρασε όμορφα και ευχάριστα για όλους μας.

5^η συνάντηση με τον Μπεν: Ήρθε και πάλι με μεγάλη διάθεση. Ετοιμάσαμε και πάλι μαζί το γερανό με τα πιατίνια. Ενώ πήρε με ευκολία τα δύο πρώτα μεταλλικά κομμάτια του γερανού, το τρίτο που ήταν μεγάλο και βαρύ το φοβήθηκε και έκανε πίσω. Στη συνέχεια συνέχισε να συμμετέχει στο στήσιμο.

Παίξαμε και πάλι ροκ-μπλουζ και έδειχνε ιδιαίτερα ευχαριστημένος. Η μουσική της κιθάρας φαίνεται να του προκαλεί μια έντονη διέγερση η οποία όμως δεν φτάνει να γίνεται απειλητική, όπως στις πρώτες μας συναντήσεις. Τις περισσότερες φορές χορεύει αριστερά - δεξιά με ίσιο το σώμα σαν τραμπάλα και σταματά για λίγο ώστε να παίξει με τα πιατίνια.

Και πάλι άρχισα να αυτοσχεδιάζω στίχους, κυρίως αυτό που κάναμε εκείνη τη στιγμή. Όταν κάποια στιγμή σταμάτησα να παίζω, πλησίασε τα πιατίνια και άρχισε να τα κτυπά τραγουδώντας ο ίδιος «ο Μπεν παίζει πιατίνια».

Έβγαλα τις κάρτες που είχα ετοιμάσει με τον ελέφαντα, τη ζέβρα και το πουλάκι και έβαλα την ακρόαση «μικρό, μεσαίο, μεγάλο». Δεν είχε μεγάλη επιτυχία η δραστηριότητα. Εντούτοις, παρακολουθούσε με μεγάλο ενδιαφέρον τα ηχεία, ίσως και τη μουσική.

6^η συνάντηση με τον Μπεν: Είχα την κιθάρα στην υποδοχή για να την κουρδίσω και ερχόταν και έπαιξε συνεχώς. Ο φόβος του για αυτήν έχει εξαφανιστεί. Στήσαμε μαζί το γερανό για τα πιατίνια. Δεν φοβήθηκε καθόλου το μεγάλο κομμάτι όπως είχε συμβεί την προηγούμενη φορά.

Αρχίσαμε με μουσικό αυτοσχεδιασμό σε ροκ-μπλουζ. Όταν παίζω δυνατά και γρήγορα, ενθουσιάζεται και χορεύει αριστερά – δεξιά σαν σε μια άκαμπτη ταλάντευση. Ορισμένες φορές πηγαίνει και παίζει στα πιατίνια και άλλες στην κιθάρα ή στα τύμπανα. Παίξαμε έτσι αρκετή ώρα με εναλλαγές δυνατά-σιγά και αργά-γρήγορα.

Δοκίμασα να του δείξω τις κάρτες με τα καβουράκια, να του πω την ιστορία και να του τραγουδήσω το γνωστό παιδικό τραγούδι. Δεν τον ενδιέφερε όμως καθόλου.

Του έβαλα στα ηχεία το «Everybody needs somebody». Τα κοιτούσε, αλλά δεν φάνηκε να τον συγκινεί. Άλλαξα και έβαλα το «sweet dreams» που είχαμε παίξει και με την κιθάρα. Παράλληλα με τα ηχεία, η Φανή έπαιξε κρουστά και εγώ κιθάρα. Αυτό του άρεσε περισσότερο. Ξαναγυρνώντας στον αυτοσχεδιασμό και τη δική μας μουσική γύρισε αμέσως και ο ενθουσιασμός του. Αυτοσχεδίαζε με θάρρος στα πιατίνια και κάποια στιγμή, όπου άλλαξα αρκετά το στυλ που έπαιζα, με κοίταξε στα μάτια για αρκετή ώρα. Ήταν η πρώτη φορά που είχαμε για τόση ώρα επαφή με το βλέμμα. Αισθάνθηκα καλά με αυτή την επαφή, σαν να ρωτούσε κάτι ή σαν να με έψαχνε.

7^η συνάντηση με τον Μπεν: Ετοιμάσαμε μαζί το γερανό με τα πιατίνια και τα άλλα όργανα. Ψαχούλεψε όλα τα μουσικά όργανα που έχουμε στα πλαστικά κουτιά.

Παίξαμε και πάλι ροκ εν ρολ. Το ευχαριστιέται πολύ. Τον παρακινούσα να κτυπά και να παίζει και με τα τύμπανα. Έφτασα να σταματώ την κιθάρα περιμένοντας να μου δώσει ήχο στα πιατίνια για να συνεχίσω. Η μουσική της κιθάρας τον συνεπαίρνει και δεν του είναι εύκολο να παίζει ταυτόχρονα με μένα. Ή θα ευχαριστιέται ακούγοντας ή παίζοντας. Η παράλληλη δράση φαίνεται να είναι δύσκολη. Σε αρκετές περιπτώσεις όμως συνέβαινε.

Του έδειξα τις κάρτες με τα καβουράκια, του είπα την ιστορία και τραγούδησα το τραγούδι. Και πάλι όμως δεν έδειξε κανένα ενδιαφέρον για αυτό.

Ήταν πιο ζωηρός από κάθε άλλη φορά. Άδειασε ένα κουτί από τα όργανα και στη συνέχεια το κάναμε τύμπανο. Έπαιξε μαζί με αυτό και τα πιατίνια.

Αυτή η ζωηράδα του και η «αταξία» ήταν κάτι καινούργιο που τον έβγαζε από τη θέση του άκαμπτου και επιφυλακτικού παιδιού. Η συνάντησή μας ήταν πολύ πλούσια μουσικά και υπήρχαν αρκετές στιγμές που συναντιόμασταν στο βλέμμα.

8^η συνάντηση με τον Μπεν: Στήσαμε όπως κάθε φορά μαζί το γερανό με τα πιατίνια. Ετοίμασα τα τύμπανα σαν ντραμς και παίξαμε αρκετή ώρα μαζί στα κρουστά πριν πάρω την κιθάρα. Ετοίμασα το ξυλόφωνο σε ένα πεντατονικό κούρδισμα και το έδωσα στη Φανή παίζοντας μουσική μπλουζ, άλλοτε αργά και άλλοτε γρήγορα. Ο Μπεν χόρευε με τον τρόπο του αριστερά-δεξιά και ορισμένες φορές, με τη δική μου παρακίνηση, έπαιξε λίγο και με τα πιατίνια. Ήταν μια καλή συνάντηση, συνέχεια της προηγούμενης.

9^η συνάντηση με τον Μπεν: Λόγω μιας αλλαγής στο πρόγραμμά μου, η συνάντησή μας ήταν η τελευταία στη σειρά της ημέρα και όχι η πρώτη. Την ώρα που ήρθε, έφευγαν οι γονείς και τα παιδιά του ομαδικού μαθήματος. Καθώς τον κρατούσα από το χέρι για να μπούμε μέσα, η μητέρα ενός κοριτσιού από την ομάδα εξέφραζε τη στενοχώρια της γιατί ήταν η τελευταία μας συνάντηση. Ακούγοντας αυτά τα λόγια, ο Μπεν ξέσπασε σε ένα σπαρακτικό κλάμα. Πήγαμε μέσα όπου συνέχισε το κλάμα. Του μίλησα και του εξήγησα πως θα είναι το τελευταίο μας μάθημα, πως έχουμε μια ολόκληρη ώρα για να παίξουμε, πως εκείνος θα συνεχίσει να έρχεται στο Λιθαράκι κανονικά όπως και πριν, μόνο που δεν θα έρχεται τη Δευτέρα το απόγευμα για να συναντά εμένα και τη Φανή. Κατά διαστήματα, σταματούσε το κλάμα και έπαιζε μουσική μαζί μου. Ήταν όμως πολύ θυμωμένος. Πετούσε τις μπακέτες με δύναμη στον τοίχο, τις στράβωνε και προσπαθούσε να τις σπάσει, τραβούσε με δύναμη τις χορδές της κιθάρας και έκανε διάφορες άλλες ενέργειες θυμού. Όταν ήρθε η Φανή στην τάξη ξανάρχισε να σπαράζει. Σταματούσε όμως απότομα και συνέχισε τις μουσικές δραστηριότητες που είχαμε ξεκινήσει. Σαν διακόπτης on-off.

Η μουσική μας συνάντηση υπήρξε πολύ πλούσια. Προσπάθησα να ανταποκριθώ στην ένταση της συνάντησης παίζοντας ανάλογα με αυτό που εκφραζόταν μέσα στο μάθημα. Έτσι, δημιουργήθηκαν έντονες μουσικές αλλά και κάποιες ήσυχες και ήρεμες. Τα κλάματα επέστρεφαν, αλλά όχι για πολύ και όχι τόσο συχνά. Είχε πολύ θυμό και συχνά πετούσε τα πράγματα και προσπαθούσε να τραβήξει τις χορδές ή να στραβώσει τις μπακέτες. Του μίλησα αρκετά για αυτό τον αποχωρισμό και το σταμάτημα του μαθήματος λέγοντας πως καταλαβαίνω πως μπορεί να είναι στενοχωρημένος και θυμωμένος με αυτό που συμβαίνει.

Σχόλια για τη συνάντηση με τον Μπεν

Στην πρώτη συνάντησή μου με τον Μπεν είχα την εντύπωσή πως θα δουλεύαμε πολύ καλά και πως θα υπήρχε εντυπωσιακά θετική πορεία. Είχα δε την αίσθηση πως το παιδί δεν έχει τόσο σοβαρές δυσκολίες και πως σύντομα και μέσα στο πλαίσιο της θεραπείας που είχε από το Λιθαράκι θα είχαμε θεαματικά αποτελέσματα. Γρήγορα κατάλαβα πως έκανα λάθος και πως οι προσδοκίες μου ήταν ασύμβατες με τις ψυχικές δυσκολίες αυτού του παιδιού. Διαβάζοντας αργότερα ένα άρθρο της Haag σχετικό με κλινικές παρατηρήσεις στην εξέλιξη αυτιστικών παιδιών, σκέφτηκα ξανά το χορό του Μπεν ως μια χαρακτηριστική κάθετη σχάση της εικόνας του σώματος⁵.

⁵ Genevieve Haag, *Ψυχανάλυση και αυτισμός*, 2019, Θεσσαλονίκη, ΕΝΤΟΜΩ|ΣΥΜΕΠΕ

Εντούτοις, έγιναν πολλά πράγματα σε αυτές τις δέκα συναντήσεις. Ο φόβος του για τα μεγάλα αντικείμενα όπως η κιθάρα, έφυγε τελείως, φτάνοντας μάλιστα να χαιρέται να παίζει μαζί της. Φτάσαμε στο σημείο να παίζουμε, να γελάμε και να ευχαριστιόμαστε αυτές τις συναντήσεις, τόσο ο Μπεν όσο και εγώ και η Φανή. Ιδιαίτερα ο μουσικός αυτοσχεδιασμός και τα αυτοσχέδια τραγούδια, φαίνεται να ήταν ένα άνοιγμα στο «αυθόρμητο», άνοιγμα που ακολούθησε και ο Μπεν όταν κάποια στιγμή τραγούδησε «ο Μπεν παίζει πιατίνια».

Ειδικά η τελευταία συνάντηση φάνηκε να έχει πλούσιο ψυχικό υλικό και ανάλογα πλούσια καλλιτεχνική έκφραση. Είχαμε αρχίσει να μιλάμε στα παιδιά τρεις συναντήσεις πριν από το τέλος του προγράμματος για αυτό το σταμάτημα. Σε κάθε ένα από αυτά τα τελευταία μαθήματα ξεκινούσαμε λέγοντας πόσα μαθήματα είχαμε ακόμα, εξηγώντας παράλληλα πως θα σταματήσει μόνο το απογευματινό μάθημα της μουσικής, ενώ τα παιδιά θα συνεχίσουν να έρχονται το πρωί στο Λιθαράκι. Ο Μπεν όμως φαίνεται πως αντιλήφθηκε τη στενοχώρια της μητέρας που συνάντησε στην αναμονή η οποία, για δικούς της λόγους, αισθανόταν αυτό το σταμάτημα αρκετά βαρύ. Είναι λογικό να σκεφτεί κανείς πως ο Μπεν ζει άλλη μια εγκατάλειψη και απαντά σε αυτήν με ένα κλάμα που μοιάζει με κλάμα βρέφους. Όταν του μιλούσα για αυτό το σταμάτημα των μαθημάτων, αλλά για τη συνέχειά του στο Λιθαράκι σταματούσε το κλάμα και με άκουγε με προσοχή. Δεν μπήκα στον πειρασμό να του πω τίποτα διαφορετικό από την αλήθεια, όπως για παράδειγμα ότι μπορεί να συνεχίσουμε κάποια άλλη στιγμή μετά το καλοκαίρι. Εξάλλου οι συναντήσεις μας είχαν πάντα κάτι το αληθινό και από αυτό το αληθινό νομίζω πως μπόρεσε να αναπτυχθεί η σχέση μεταξύ μας και το αυθόρμητο παιχνίδι. Όταν προσπάθησα να οργανώσω μουσικά παιχνίδια όπως αυτό με τις κάρτες που αρέσει στα περισσότερα παιδιά, ο Μπεν έμεινε παντελώς αδιάφορος. Δεν τον ενδιέφερε ένα δεδομένο παιχνίδι, αλλά το να δημιουργηθεί ένα νέο παιχνίδι από εμάς τους τρεις που ήμασταν στην αίθουσα. Θα μπορούσαμε να σκεφτούμε πως ένα τέτοιο παιχνίδι με κάρτες είναι κατάλληλο για την παιδική ηλικία, ενώ το παιχνίδι που ενδιέφερε τον Μπεν ήταν περισσότερο εκείνο που μοιάζει με τα πρώτα παιχνίδια που παίζει μια μητέρα με το βρέφος της.

Σε αυτή την τελευταία συνάντηση δεν χόρευε μηχανικά αριστερά-δεξιά. Ήταν όμως πολύ ενεργός σωματικά. Το κλάμα του δεν είχε παράπονο, αλλά απελπισία και θυμό. Όταν σταματούσε να κλαίει εξέφραζε αυτό το θυμό στραβώνοντας μαπακέτες, πετώντας τα μουσικά όργανα, τραβώντας τις χορδές της κιθάρας για να τις βγάλει, αλλά και παίζοντας μουσική με αυθορμητισμό και πλούσια έκφραση. Οι δυναμικές της μουσικής, ο ρυθμός και η ποικιλία των οργάνων ήταν μέρος μια συνομιλίας και επικοινωνίας που είχαμε αναπτύξει μεταξύ μας. Επίσης, πολλές φορές χρησιμοποιούσε και τη φωνή του φωνάζοντας. Φεύγοντας, είχα την αίσθηση πως θα μπορούσε να ανοίξει κανείς μια συζήτηση μαζί του σχετικά με αυτή τη συνάντηση και να του μιλήσει ξανά για την προσωπική του ιστορία και τους γονείς του. Έτσι, την επόμενη ημέρα τηλεφώνησα στη διευθύντρια του κέντρου ημέρας για να την ενημερώσω άμεσα για όσα είχαν συμβεί και όσα είχα σκεφτεί.

Νομίζω πως η σχέση που αναπτύχθηκε ανάμεσα στον Μπεν και εμάς, τους δύο παρεμβαίνοντες, θα μπορούσε να βοηθήσει περεταίρω το παιδί, εάν είχαμε τη δυνατότητα αρκετών ακόμα συναντήσεων. Είναι προφανές από την αντίδραση του παιδιού στην τελευταία συνάντηση πως είχε αναπτυχθεί μια σημαντική μεταβιβαστική σχέση η οποία δυστυχώς έληξε με το τέλος του προγράμματος.

Ο Γρηγόρης

Ο Γρηγόρης είναι τεσσάρων ετών. Γεννήθηκε πρόωρα και έμεινε αρκετό καιρό σε θερμοκοιτίδα. Πηγαίνει καθημερινά στο κέντρο ημέρας.

1^η συνάντηση με τον Γρηγόρη: Δεν ήθελε να προχωρήσει στην αίθουσα που κάνουμε μουσική. Του πρότεινα να έρθει μαζί με τον πατέρα του και να πάμε στην αίθουσα που πηγαίνει το πρωί. Δέχθηκε και με βοήθησε να φέρουμε μερικά μουσικά όργανα από τη διπλανή αίθουσα. Δεν έπαιξε μουσική με τα όργανα, γεγονός που απογοήτευσε τον πατέρα του. Εντούτοις έπαιξε με τα όργανα ως αντικείμενα και στο τέλος τα στοίβαξε με προσοχή για να φύγει. Είναι σε συνεχή υπερδιέγερση.

2^η συνάντηση με τον Γρηγόρη: Ήρθε ακόμα πιο επιφυλακτικός και φοβισμένος από την πρώτη φορά. Καταφέραμε αρχικά να μπει μαζί με τον πατέρα του σε έναν χώρο που είναι για διοικητικές υπηρεσίες. Πήγα και του έφερα μερικούς ηχητικούς σωλήνες. Όταν άκουγε τον ήχο από οποιοδήποτε μουσικό όργανο, έλεγε αμέσως «όχι» και ήθελε να φύγει. Βρήκε και πήρε στο χέρι ένα μπαλάκι. Τον ρώτησα αν περνάει από το σωλήνα και ενδιαφέρθηκε. Δοκίμασε, όμως δεν χωρούσε. Πήγα γρήγορα και του έφερα τα αβγουλάκια-μαράκες. Αυτά περνούσαν ακριβώς, κάνοντας ένα αστείο ήχο όταν έβγαιναν από το σωλήνα. Αρχίσαμε να γελάμε και αυτή ήταν η αφορμή για να πάμε στην τάξη με τα μουσικά όργανα και να αφήσουμε τον πατέρα του στην αναμονή. Στο διάδρομο μου έδειξε ένα μαζεμένο υφασμάτινο τούνελ και το πήρα μαζί μου στην τάξη.

Μέσα στην τάξη έλεγε συχνά «όχι» και έμοιαζε να αναζητά τον πατέρα του. Του είπα πως θα μείνουμε λίγο μαζί και μετά θα τον γυρίσω στον μπαμπά του. Το δέχθηκε και έβγαλε από μόνος του τα παπούτσια του, συνήθεια προφανώς κάποιας άλλης δραστηριότητας στο Κέντρο Ημέρας. Φτιάξαμε ένα μονοπάτι με τα τύμπανα και του άρεσε να κάνει ισορροπία πατώντας από τύμπανο σε τύμπανο.

Ανοίξαμε το τούνελ και έπαιξε περνώντας συνεχώς από μέσα. Πήρα την κιθάρα και άρχισα να παίζω μουσική. Η σκηνή μου θύμισε το κουκούλι του μεταξοσκώληκα που γίνεται πεταλούδα και του το είπα. Άρχισα να παίζω το «Μια ωραία πεταλούδα», χωρίς όμως λόγια, παρά μόνο με τη μουσική της κιθάρας. Πιστεύω πως ήταν η πρώτη μας μουσική συνάντηση. Εγώ έπαιζα κιθάρα και εκείνος ταχταριζόταν μέσα στο τούνελ.

Το παιχνίδι συνεχίστηκε λίγο ακόμα με τους ηχητικούς σωλήνες και τα αυγά που κατρακυλούσαν και έπεφταν από μέσα.

3^η συνάντηση με τον Γρηγόρη: Σε αντίθεση με τις άλλες φορές μπήκε αμέσως μέσα και χωρίς τον πατέρα του. Ζήτησε να ανοίξουμε τα πατζούρια στην τάξη που πάει το πρωί. Μεταφέραμε εκεί μερικά όργανα και τελικά μπήκε στη δική μας αίθουσα. Όμως δεν ήθελε να παίζει με τα όργανα.

Κάποια στιγμή τον άκουσα να λέει «κουδούνι». Έκανα ένα κουδούνισμα με το μεταλλόφωνο και έτσι ξεκινήσαμε ένα παιχνίδι οι τρεις μας. Ο Γρηγόρης έβγαινε από την τάξη, κτυπούσε την πόρτα, ακουγόταν από μέσα το μεταλλόφωνο σαν κουδούνι, άνοιγε η Φανή την πόρτα, του έλεγε «καλώς τον» και αυτός χαιρόταν πολύ και αρχίζαμε πάλι από την αρχή. Στη συνέχεια αντικαταστήσαμε το κτύπημα στην πόρτα με ένα κτύπημα στο καχόν. Προσπάθησα να βάλω το καχόν μέσα στην τάξη για να παίζουμε το παιχνίδι με μια φανταστική πόρτα, αλλά πήρε το καχόν ξανά έξω και συνέχισε το παιχνίδι όπως πριν.

Στο ίδιο παιχνίδι πήρα την κιθάρα μου και έπαιζα τραγουδώντας αυτά που έκανε. Φάνηκε να του αρέσει αυτό που γινόταν με την κιθάρα.

Στο τέλος περπάτησε λίγο πάνω στα ξυλόκουτα κάνοντας ισορροπία.

4^η συνάντηση με τον Γρηγόρη: Ανυπομονούσε να μπει. Σε υπερδιέγερση. Ήθελε να παίξουμε το ίδιο παιχνίδι όπου κτυπά το καχόν έξω από την πόρτα, ακούει το μεταλλόφωνο να κάνει το κουδούνι, ανοίγει την πόρτα και η Φανή του λέει «καλώς τον» ή κάτι παρόμοιο.

Είχαμε ετοιμάσει το τούνελ που είχε παίζει δύο μαθήματα πριν και είχαμε επίσης έτοιμους και τους σωλήνες με τα αυγά, όμως έπαιξε πολύ λίγο με όλα αυτά.

Για λίγο επίσης έπαιξε και με τα πιατίνια.

Στο τέλος αυτής της συνάντησης σημείωνα πως οι συνεχείς επαναλήψεις του με κουράζουν, αλλά σκεφτόμουν επίσης πως πιθανά να έχει νόημα να τις κρατήσουμε καθώς δημιουργήθηκαν μέσα στο πλαίσιο του μαθήματος και αυτό, ίσως να είναι σημαντικό.

5^η συνάντηση με τον Γρηγόρη: Μπήκε αμέσως στην τάξη της μουσικής ξεχνώντας να πάει από την πρωινή του αίθουσα για να ανοίξει το παντζούρι, όπως κάνει πάντα. Ως συνήθως ήταν σε υπερδιέγερση, αλλά ένοιωσα πως είχε ενδιαφέρον να δει και καινούργια πράγματα.

Έβγαλε έξω το καχόν για να κάνουμε το γνωστό παιχνίδι που το κτυπά, του απαντά με μεταλλόφωνο η Φανή, μπαίνει μέσα και λέει «γεια σας» ενώ ακούει από τη Φανή το «Καλώς τον». Μετά από πολλές επαναλήψεις άρχισα να προσθέτω και άλλες δράσεις. Έτσι κάναμε τα ποτήρια των σωλήνων, ποτήρια για γάλα. Αφού έμπαινε μέσα, έπρεπε να πιεί γάλα από το ποτήρι ενώ η Φανή του έλεγε «στην υγεία μας». Τόσο εγώ όσο και η Φανή τον παρακινούσαμε ώστε να κτυπά το ποτήρι στο πιατίνι για να παράγει ήχο. Όμως δεν τον ενδιέφερε ο ήχος. Στο διάλειμμα συζητούσαμε με τη Φανή αν θα πρέπει να επιμένουμε σε ό,τι αφορά στη μουσική. Καταλήξαμε πως όταν προτείνουμε κάτι και δεν το υιοθετεί, τότε δεν έχει νόημα να επιμένουμε. Εξάλλου η μουσική θα έχει νόημα όταν θα έρθει από μόνη της.

Στη συνέχεια του έδωσα τις καρτέλες με τον ελέφαντα, τη ζέβρα και το πουλάκι και του έβαλα τη μουσική. Αν και στην αρχή έδειχνε να μην το παρακολουθεί, γρήγορα ενθουσιάστηκε με τη δραστηριότητα και συμμετείχε ενεργά δείχνοντας κάθε φορά τη σωστή καρτέλα. Ζήτησε να ξαναπαίζουμε το ίδιο παιχνίδι και το κάναμε παίζοντας θέατρο και οι τρεις μαζί, κάνοντας τους ελέφαντες, τις ζέβρες και τα πουλάκια. Αντιστοιχήσαμε επίσης τα τρία ζώα με το τύμπανο, το ξυλόκουτο και τις μαράκες, αλλά και πάλι δεν ήθελε να παίζει με τα όργανα.

Το μάθημα πήγε πολύ καλά και ήταν η πρώτη φορά που είχε τόση ανταπόκριση, ειδικά η δράση με τη μουσική ακρόαση.

Ο πατέρας του μας είπε πως λίγες μέρες μετά από το μάθημα ρωτά με λαχτάρα για το πότε θα πάει στη μουσική. Ο πατέρας του, μας ρώτησε αν έπαιξε με κάποιο μουσικό όργανο. Τον ενημέρωσα πως έπαιξε πολύ με τη μουσική ακρόαση. Για άλλη μια φορά σκέφτηκα πως ίσως να πρέπει να βρούμε όλοι από την έγνοια αν θα παίζει με τα μουσικά όργανα.

6^η συνάντηση με τον Γρηγόρη: Ήρθε πάλι με μεγάλη διάθεση. Σταθερή ρουτίνα: ανοίξαμε τα παράθυρα της πρωινής τάξης και πήγαμε μετά στη δική μας. Έπαιξε λίγη ώρα μουσική καθώς έψαχνε τα όργανα και όταν θυμήθηκε το παιχνίδι με την πόρτα έτρεξε, πήρε το καχόν και ετοιμάστηκε να βγει έξω. Κτυπούσε το καχόν, άκουγε από μέσα το μεταλλόφωνο, άνοιγε την πόρτα, έπινε γάλα με τη Φανή και γυρνούσε πίσω. Γελούσε πολύ όταν επαναλάμβανα το «γεια σου Φανή» και ειδικά όταν το έκανα ξανά και ξανά καθυστερώντας να κλείσω την πόρτα. Γελούσε δηλαδή εκεί όπου υπήρχε μία αναπάντεχη καθυστέρηση, αλλά και μια παράλογη επανάληψη.

Διεύρυνα τη δράση και με άλλα όργανα: Πρώτα κτυπώ με το χέρι το καχόν, μετά εκείνος με μπακέτα και στη συνέχεια το τύμπανο και το πιατίνι. Μετά ακολουθεί όλη η υπόλοιπη δράση.

Ακούσαμε ξανά το «πουλάκι, ζέβρα, ελέφαντας και αναγνώρισε αμέσως τα τρία ζώα.

Παίξαμε αρκετή ώρα με το τούνελ, αλλά κάθετα. Έμπαινε δηλαδή όρθιος και χανόταν μέσα του και μετά εμφανιζόταν όταν το κατέβαζα και έβγαινε από πάνω. Το διασκεδάζε πολύ.

7^η συνάντηση με τον Γρηγόρη: Ήρθε λίγο νωρίτερα και δεν κρατιόταν για να μπει στην τάξη. Ανοίξαμε τα παράθυρα της πρωινής του τάξης, μπήκαμε στην δική μας και πήρε αμέσως το καχόν για να αρχίσουμε το παιχνίδι με την πόρτα και το μπες-βγες. Εμπλουτίσαμε και άλλο το παιχνίδι με γάλα, αυγά, και παγωτό τα οποία αναπαριστούσαμε θεατρικά με τα μουσικά ποτήρια, τις μαράκες και τους ηχητικούς σωλήνες.

Έπαιξε με τα φώτα. Όταν τα έκλεινε, έκανα πως φοβόμουν και έκλαιγα. Αυτό τον διασκεδάζε πολύ και γελούσε. Το ίδιο γινόταν και όταν μου έπαιρνε το παγωτό-σωλήνα. Έκλαιγα θεατρικά και μου το έδινε πίσω γελώντας πολύ.

Παίξαμε και πάλι το πουλάκι-ζέβρα-ελέφαντα και στο μέρος του πουλιού τον κρατούσα και τον πετούσα ψηλά. Του άρεσε πολύ και η όλη υπερδιέγερση εκφραζόταν πλέον στο παιχνίδι. Παίξαμε με την κιθάρα και έχω την αίσθηση πως υποχώρησε αρκετά η έντασή του.

Ακούσαμε την Άνοιξη του Vivaldi και το δραματοποιήσαμε με ρόλους τον ήλιο, τα πουλιά και την μπόρα.

8^η συνάντηση με τον Γρηγόρη: Μπήκε, ανοίξαμε τα πατζούρια στην πρωινή του τάξη και αρχίσαμε αμέσως το παιχνίδι με το «γεια σου» μέσα-έξω από την τάξη. Προσθέσαμε, μετά τα αυγά και το γάλα, και ένα ακόμα κτύπημα στο πιατίνι πριν βγούμε πάλι έξω από την τάξη. Το παίξαμε αρκετές φορές.

Έβαλα στο στερεοφωνικό το GiliGio. Δεν το ήθελε καθόλου. Φώναζε και πήγε να το κλείσει μόνος του. Μου έφερε τους σωλήνες για να κάνουμε όπως την προηγούμενη φορά τα παγωτά. Παίξαμε για λίγο όπου έκανα πως έτρωγα – μου το έπαιρνε – έκλαιγα – μου το γυρνούσε πίσω γελώντας.

Μετά ξαναδοκίμασα το GiliGio και την καρτέλα με το χελιδόνι, αλλά και πάλι αντέδρασε πολύ ενοχλημένος.

Έβαλα το Ελέφαντας-ζέβρα-πουλάκι και παίξαμε κανονικά. Δοκίμασα και πάλι το GiliGio, αλλά είχε και πάλι την ίδια αντίδραση.

Ακούσαμε την Άνοιξη του Βιβάλντι. Συνεχίσαμε το θεατρικό παιχνίδι και στο δεύτερο μέρος όπου μάλιστα κάποια στιγμή πήγε στην εσοχή που κάνει το τζάκι για να κάνει πως κοιμάται.

Φαίνεται πως η κλασική μουσική τον ενδιαφέρει φτάνοντας μάλιστα και να τον ηρεμεί αρκετά. Το GiliGio είναι ένα παραδοσιακό τραγούδι της Ινδονησίας με συνεχή φόρμα α-β και το τραγουδούν παιδιά. Αργότερα έμαθα από τον πατέρα του πως το παιδί ενοχλείται όταν ακούει άλλους να τραγουδάνε. Αντιθέτως δέχεται εύκολα την οργανική μουσική, αλλά και τα περισσότερα τραγούδια στο ραδιόφωνο.

9^η συνάντηση με τον Γρηγόρη: Μπήκαμε όπως πάντα περνώντας από την πρωινή του τάξη για να ανοίξουμε τα παντζούρια. Όταν μπήκε στη δική μας αίθουσα δεν έσπευσε να αρχίσει το παιχνίδι με το κουδούνι, αλλά ήταν πιο χαλαρός, έπαιξε με τα πιατίνια και περιεργάστηκε διάφορα άλλα αντικείμενα και μουσικά όργανα.

Στη συνέχεια ζήτησε να παίξουμε με το σωλήνα-τούνελ. Πρώτα κρυβόταν εκείνος και εμφανιζόταν έξαφνα, μετά εγώ και στο τέλος η Φανή. Το ότι ήταν δύσκολο να περάσω, σαν μεγάλος που είμαι, μέσα από το σωλήνα του έφερνε γέλιο και όχι άδικα.

Έπειτα παίξαμε και με το «κουδούνι». Το παιχνίδι όμως έχει αποκτήσει μεγάλη διάρκεια και φτάνοντας στη Φανή κάνουμε κανονικό θεατρικό παιχνίδι με αντικείμενα τα μουσικά όργανα. Καθώς έτρωγα το φανταστικό παγωτό μου, μου το

πήρε. Έβαλα στα ψέματα τα κλάματα και μετά τον κυνήγησα για να το πάρω πίσω. Γελούσε και ευχαριστήθηκε πολύ αυτό το παιχνίδι. Το ίδιο και όταν τρώγαμε τα φανταστικά αυγά και εκείνος μου έβαζε αλάτι και πιπέρι. Άλλοτε «έφτυνα» το αυγό από το πολύ αλάτι και το πιπέρι και άλλοτε το έτρωγα με ευχαρίστηση. Η αναπάντεχη αντίδρασή μου τον εκπλήσσει και τον διασκεδάζει πολύ. Παίζει και ο ίδιος πάνω σε αυτή τη θεατρική βάση και το χαίρεται.

Όταν πήγα να τραγουδήσω παίζοντας κιθάρα με σταμάτησε.

Παίξαμε και πάλι θέατρο με τη μουσική ακρόαση με τα τρία ζώα και στη συνέχεια με την Άνοιξη του Βιβάλντι. Στο δεύτερο μέρος, όπου λέμε ότι είναι νύχτα, πήγε και πάλι στην εσοχή στο τζάκι για να κοιμηθεί. Στις θεατρικές στιγμές μας η υπερδιέγερσή του χάνεται.

Πριν φύγουμε, του μιλήσαμε μαζί με τη Φανή και του εξηγήσαμε πως ήταν η τελευταία μας συνάντηση.

Σχόλια για τη συνάντηση με τον Γρηγόρη

Τόσο στις συναντήσεις της εποπτείας, όσο και σε εκείνες που κάναμε με το επιστημονικό προσωπικό του κέντρου ημέρας, φάνηκε πως η μουσική παρέμβαση για την περίπτωση του Γρηγόρη ήταν ιδιαίτερα θετική. Η ειδική παιδαγωγός που βλέπει το πρωί το παιδί, μας ενημέρωσε πως ο Γρηγόρης άρχισε να παίζει με συμβολικό παιχνίδι τόσο στην τάξη όσο και στο διάλειμμα και αυτό θεωρούσε πως σχετιζόταν με το πρόγραμμα της μουσικής παρέμβασης. Ο Μαλβάλ επισημαίνει ότι η απουσία της επένδυσης στο συμβολικό μπορεί να καταλήξει σε ένα βαρύ φορτίο το οποίο να παρουσιάζεται ως υπερκινητικότητα⁶. Φαίνεται λοιπόν πως το πρόγραμμα της μουσικής παρέμβασης συνετέλεσε ώστε κάτι από το επίπεδο της ψυχαναγκαστικής επανάληψης και της υπερκινητικότητας να περάσει στο επίπεδο του συμβολικού, άρα στο επίπεδο του λόγου.

Αυτή η κατάκτηση από την πλευρά του παιδιού νομίζω πως σχετίζεται με το ότι μπορέσαμε να τον ακολουθήσουμε στις συνεχείς του επαναλήψεις και μέσα από αυτό καταφέραμε να συναντηθούμε στο συμβολικό παιχνίδι. Η Γκράντιν, μια συγγραφέας, αυτιστική υψηλής λειτουργικότητας επισημαίνει το λάθος που κάνουν πολλοί εκπαιδευτές αυτιστικών παιδιών όταν θέλουν να τα εκκαθαρίσουν από τις «εμμονές» και τους «ψυχαναγκασμούς» τους και με βάση τη δική της εμπειρία προτείνει: «Καλύτερα θα έκαναν να διευρύνουν το ψυχαναγκαστικό πεδίο και να προσπαθήσουν να στρέψουν το ενδιαφέρον που στρέφει ο ψυχαναγκαστικός προς εποικοδομητικές δραστηριότητες»⁷. Αυτό περίπου καταφέραμε να κάνουμε με τον Γρηγόρη όταν από το σημαίνον «κουδούνι» καταφέραμε να δημιουργήσουμε μια επαναλαμβανόμενη ρουτίνα η οποία όμως ευχαριστούσε ιδιαίτερα το παιδί. Στη συνέχεια, καταφέραμε να εμπλουτίσουμε σταδιακά αυτή τη ρουτίνα φτάνοντας στο συμβολικό παιχνίδι. Και η εμφάνιση του συμβολικού παιχνιδιού έχει εδώ ιδιαίτερη σημασία.

Σε αυτές τις επαναλήψεις, όπως αναφέρει η Καλεώδη, «Υπάρχει μια στιγμή-όριο όπου μια συμβολοποίηση που αρχίζει να ανατέλλει –την οποία μπορεί και να μην πάρει είδηση ο αναλυτής– συμβάλει στο να μετατραπεί η επανάληψη από ισότιμη με την ορμή του θανάτου σε επανάληψη από τη μεριά της ζωής»⁸. Εάν ο αναλυτής ή ο παρεμβαίνων δεν μπορέσει να δει την ειδοποιό διαφορά σε αυτές τις επαναλήψεις,

⁶ Ζαν-Κλωντ Μαλβάλ, *Ο αυτιστικός και η φωνή του*, 2016, Αθήνα, Εκκρεμές.

⁷ Ζαν-Κλωντ Μαλβάλ, *Ο αυτιστικός και η φωνή του*, 2016, Αθήνα, Εκκρεμές, σελ.149.

⁸ Μαρία Καλεώδη, Σέλεξ. Περί παιδικής ψυχώσεως, 2004, Αθήνα, Εξάντας, σελ. 22

τότε συνεχίζει να απελπίζεται και να παραιτείται, οδηγώντας στη ίδια κατάσταση και το παιδί.

Ο σωλήνας – τούνελ ήταν από την αρχή του προγράμματος στη σκέψη μας ως παιδαγωγικό εργαλείο, όμως στην περίπτωση του Γρηγόρη ήταν το ίδιο το παιδί που το πρότεινε ως παιχνίδι μπαίνοντας στην τάξη κατά τη 2^η συνάντηση. Το σχόλιο μου για το μεταξοσκώληκα και την πεταλούδα, αν και μπορεί να ακούγεται ως ερμηνεία, εντούτοις ήταν περισσότερο ένας δικός μου ασυνείδητος συνειρμός χωρίς να έχω στο νου μου εκείνη τη στιγμή κάτι από το ιστορικό του παιδιού. Καθώς άρχισα να παίζω στην κιθάρα το «Μια ωραία πεταλούδα» έκανα τη σύνδεση στο μυαλό μου και αποφάσισα να αποφύγω τους στίχους ώστε να μην επιμείνω σε μια τύπου ερμηνεία. Η μουσική αυτή συνθήκη ευνόησε τη δραματοποίηση που ακολούθησε, δηλαδή το παιδί να ταχταρίζεται ρυθμικά και ήρεμα μέσα στο τούνελ. Η Καλεώδη, αναφερόμενη στη θεραπεία ενός ψυχωτικού κοριτσιού αναφέρει: «Ο ρυθμός του τραγουδιού μου φαινόταν να παίζει ρόλο συνθετικού κρίκου ανάμεσα στην ενδομήτρια και τη μετέπειτα ζωή της. Να γεφυρώνει το χάσμα, ν' απαλύνει το τραύμα του χωρισμού. Να κάνει δυνατή τη συνέχεια όχι μέσα στη μοναξιά, αλλά σε σχέση με τον Άλλο. Ρυθμός και κούνημα αρχίζουν να εισάγονται σε αυτή τη σχέση και να αποκτούν διαφορετικό νόημα»⁹. Στην περίπτωση του Γρηγόρη, η μουσική, ο ρυθμός, το κούνημα και η δραματοποίηση παραπέμπουν άμεσα σε αυτή τη συνέχεια, ενώ οι στίχοι του τραγουδιού, οι οποίοι ενδεχομένως να αποτελούσαν μια πρόωρη ερμηνεία, παραλείπονται.

Σε επόμενα μαθήματα, το τούνελ επέστρεψε με διαφορετικό τρόπο: Ο Γρηγόρης καθώς ήταν όρθιος χανόταν μέσα στο τούνελ που το κρατούσα εγώ και εμφανιζόταν με θρίαμβο όταν το κατέβαζε με τα χέρια του. Κάτι σαν το Fort-Da, το παιχνίδι με την κουβαρίστρα που παρατήρησε ο Φρόντ στον εγγονό του. Το παιδί πετά την κουβαρίστρα μακριά λέγοντας «Fort» (πάει) και στη συνέχεια τη μαζεύει με την κλωστή αναφωνώντας με ενθουσιασμό «Da» (νάτο). Η επανάληψη της εξαφάνισης και της εμφάνισης λειτουργεί ώστε να απαλύνει το άγχος του παιδιού για την απουσία της μητέρας, αφού είναι στο χέρι του να χειρίζεται ένα αντικείμενο, εξαφανίζοντάς το και επανεμφανίζοντας το όποτε εκείνο θέλει. Στο παιχνίδι με το τούνελ, είναι το ίδιο το παιδί που εμφανίζεται και εξαφανίζεται.

Στην τελευταία συνάντηση, το παιχνίδι παίρνει μια διαφορετική μορφή: ζητά από εμάς να μπούμε στη θέση του «χάνομαι-βρίσκομαι». Σαν, λίγο πριν χαιρετηθούμε οριστικά, να μπόρεσε το παιδί να μας χρησιμοποιήσει συμβολικά ως κουβαρίστρες.

Ο Άλαν

Ο Άλαν είναι ένα πολύ κλειστό παιδί σε ηλικία πεντέμισι χρονών. Μιλάει σπάνια, τις περισσότερες φορές με μία λέξη-πρόταση και τον συναντάς πολύ δύσκολα στο βλέμμα. Αντιλαμβάνεται το λόγο του άλλου και τα δύο χρόνια που πηγαίνει στο Λιθαράκι έχει παρουσιάσει σημαντική ανάπτυξη στον τρόπο που επικοινωνεί και εκφράζεται με τους άλλους.

1η συνάντηση με τον Άλαν: Στο γραφείο της διευθύντριας του κέντρου ημέρας, χωρίς τη Φανή.

Είχα λίγα μουσικά όργανα μαζί μου. Έπαιξε αρκετά με αυτά. Ξέροντας πως είχε παίξει το «Φεγγαράκι μου λαμπρό» όταν του το είχε δείξει ο εργοθεραπευτής στο αρμόνιο, του το έδειξα και εγώ στο ξυλόφωνο. Το έπαιξε αρκετά εύκολα, όμως αμέσως μετά έχασε το ενδιαφέρον του για τα μουσικά όργανα. Είδε ένα σπιτάκι με ανθρωπάκια και άρχισε να παίζει μαζί τους. Στη συνέχεια πήρε ένα αυτοκινητάκι και

⁹ Μαρία Καλεώδη, Σέλεξ. Περί παιδικής ψυχώσεως, 2004, Αθήνα, Εξάντας, σελ. 204

έκανε διαδρομές περιμετρικά του δωματίου. Τον διευκόλυνα ώστε να μην φεύγει από την περίμετρο και όταν έφτασε σε αδιέξοδο σε ένα γραφείο, του πρότεινα να περάσει από κάτω για να συνεχίσει. Ακολούθησε την πρότασή μου.

Είδε ένα κάστρο που ήταν σε ψηλό ράφι και μου το έδειχνε ζητώντας το. Παίξαμε λίγο ακόμα με τα μουσικά όργανα και κατέβασα το κάστρο. Τραγουδούσα παίζοντας κιθάρα, αρχικά ένα τραγούδι που ήξερα με δράκους και ιππότες και στη συνέχεια ό,τι μου ερχόταν κάνοντας τραγούδι αυτό που έπαιζε ο Άλαν. Φάνηκε να του αρέσει.

2^η συνάντηση με τον Άλαν: Στην αρχή παίξαμε με τα μουσικά όργανα. Μετά σταμάτησε. Είπε τη λέξη «τσουλήθρα» και σκέφτηκα να δημιουργήσω μια τσουλήθρα με τις χορδές της κιθάρας όπου βάζαμε πάνω διάφορα πράγματα παράγοντας glissando, τονικά δηλαδή «γλιστρήματα». Του άρεσε και παίξαμε αρκετά με αυτό.

Έβγαζε τις πλάκες από το ξυλόφωνο, τις τακτοποιούσε με τη σειρά στο πάτωμα και στη συνέχεια τις επέστρεφε στη θέση τους. Κρατώντας ένα ανθρωπάκι playmobil το έβαζε στο σώμα του ξυλόφωνου που δεν είχε πλάκες ή μέσα στην κιθάρα.

Τον άκουσα να μουρμουρά έναν σκοπό, κάτι σαν πεντατονικό ηπείρου. Τον ακολούθησα με την κιθάρα και συνέχισε να τραγουδά. Χωρίς να ξέρω γιατί το κάνω, άρχισα ξαφνικά να παίζω έντονα και εκτός ρυθμού. Τότε ήρθε κοντά μου και μου σήκωσε το χέρι από την κιθάρα ώστε να σταματήσω να παίζω. Συνέχισα στο προηγούμενο τέμπο και εκείνος επέστρεψε στο τραγούδι. Τη δεύτερη φορά που έκανα «ζαβολιά» χαλώντας το ρυθμό της μουσικής, ήρθε πάλι, μου σήκωσε το χέρι, με κοίταξε και το γύρισε πίσω στην κιθάρα. Του είπα πως κατάλαβα τι θέλει και συνέχισα ξανά στο κοινό μας τραγούδι.

Γενικά δεν υπάρχει άμεση επαφή. Μοιάζει να μη με ακούει και σπάνια μιλάει. Σκέφτομαι πως δεν υπάρχει λόγος να μιλάω πολύ σε αυτές τις συναντήσεις. Εκτός του ότι τα πολλά λόγια χάνονται, εμποδίζουν και μια μη λεκτική επικοινωνία που φαίνεται να έχει αναπτυχθεί ανάμεσά μας.

3^η συνάντηση με τον Άλαν: Μπαίνοντας στην τάξη άρχισε να εξερευνά τα όργανα που ήταν σκόρπια στο πάτωμα γιατί δεν είχαμε προλάβει να τα μαζέψουμε από την προηγούμενη συνεδρία.

Ασχολήθηκε με τα ίδια πράγματα όπως και την προηγούμενη εβδομάδα, αλλά με λιγότερη αφοσίωση. Παρόλα αυτά έπαιξε και τραγούδησε, έναν άλλο σκοπό. Αν και προσπάθησα να τον βρω στην κιθάρα, δεν κατάφερα να τον συναντήσω μουσικά όπως την προηγούμενη φορά.

Του έδειξα αυτό που παίξαμε με το Γρηγόρη με τους σωλήνες και τα αυγά και φάνηκε να του αρέσει. Παίξαμε για λίγη ώρα με αυτά.

Γενικά, ήταν μια συνάντηση με λιγότερη επικοινωνία από την προηγούμενη. Σκεφτόμουν πως ίσως έφταιγε το ότι ήμουν λίγο αδιάθετος ή το ότι η αίθουσα ήταν ακατάστατη όταν ήρθε ή ότι απλά δεν είχε την ίδια διάθεση. Όταν κάποια στιγμή δεν υπήρχε καθόλου επικοινωνία μεταξύ μας, κάθισα στην άκρη και έπαιξα μουσική με την κιθάρα ενώ ο Άλαν ασχολούνταν με διάφορα άλλα πράγματα μόνος του και η Φανή απλώς μας παρατηρούσε. Μείναμε δηλαδή όλοι μόντοι, αλλά μαζί μέσα στην αίθουσα.

4^η συνάντηση με τον Άλαν: Ήταν όλα ακόμα πιο κλειστά. Έμεινε στο δικό του κόσμο χωρίς να αλληλεπιδρά μαζί μου όπως τις πρώτες φορές. Τον άκουσα να μουρμουράει κάτι σαν σκάλα μεταξύ ντο και σολ. Το επανέλαβα με την κιθάρα και του το πρότεινα στο ξυλόφωνο λέγοντάς και τις νότες. Δεν έκανε τίποτα. Έπαιξε πολύ λίγο με τα όργανα και μετά έκανε ότι συνήθως, έβγαζε τις πλάκες από το ξυλόφωνο και τις έβαζε στη σειρά στο πάτωμα με στοίχιση στα κάτω άκρα. Έκανε το ίδιο αργότερα με στοίχιση στο κέντρο τους δημιουργώντας ένα τρίγωνο. Όταν οι πλάκες

ήταν στο πάτωμα δοκίμασα να παίξω μαζί τους, αλλά δεν μου έδωσε καμία σημασία. Μετά έβαλε πίσω τις πλάκες τελείως ανάποδα. Στη θέση της μεγαλύτερης τη μικρότερη κ.ο.κ.. Σαν να έφτιαχνε ένα ανάποδο είδωλο.

Όταν το ξυλόφωνο ήταν άδειο, διέγραφε με την μπακέτα το άδειο πλαίσιο. Αυτό έκανε και στο πρώτο μας ραντεβού, όταν κινούνταν με το αυτοκινητάκι στην περιφέρεια του δωματίου.

Έβαλα στο στερεοφωνικό ένα σύντομο έργο σύγχρονης μουσικής για πιάνο με δομή α-β-α και έπαιξα με τα πιατίνια σιγά-δυνατά-σιγά. Με κοίταξε, αλλά δεν έκανε κάτι.

Δεν συναντηθήκαμε ούτε με την κιθάρα και το τραγούδι.

Η απογοήτευση από τη μεριά μου ήταν μεγάλη.

5^η συνάντηση με τον Άλαν: Δεν είχε έρθει στο προηγούμενο μάθημα. Μπήκε και άρχισε να ψάχνει τα όργανα. Του έφερα το ξυλόφωνο. Παίξαμε λίγο μαζί, αλλά σύντομα άρχισε πάλι να βγάζει τις πλάκες και να τις βάζει στη σειρά στο πλάι. Έπαιξα σκάλες με τις πλάκες χτυπώντας και αυτές που ήταν στο όργανο και αυτές που ήταν στο πάτωμα.

Σε αυτή τη συνάντηση τραγούδησε περισσότερο από κάθε φορά. Αυτή τη φορά όμως τραγουδούσε στη μητρική του γλώσσα, που δεν είναι τα ελληνικά. Έπιασα τη μελωδία στην κιθάρα και τον συνόδευσα κάνοντας μαζί του μουσική. Όπως και παλιότερα, σε κάποια σημεία χαλούσα την ηρεμία παίζοντας έντονα και δυνατά. Γύρισε για να με κοιτάξει στα μάτια και μάλιστα για αρκετή ώρα, σαν να αναρωτιόταν τί κάνω. Σκέφτηκα πως με κοιτούσε με περιέργεια.

6^η συνάντηση με τον Άλαν: Αρχίσαμε αμέσως τον αυτοσχεδιασμό με τα όργανα ο οποίος κράτησε πολλή ώρα. Όταν σταμάτησε, είχαν περάσει 20 λεπτά μουσικής. Ποτέ δεν είχε παίξει περισσότερο από λίγα λεπτά.

Αρκετές φορές με κοίταζε σαν να με έψαχνε. Συχνά χαμογελούσε.

Πήρε μια κούκλα που έπαιζε τη μελωδία από το «Φεγγαράκι μου λαμπρό» και την πατούσε με το δάχτυλο ώστε να επαναλαμβάνει συνεχώς το τραγούδι. Μετά από λίγη ώρα άρχισα να συνοδεύω μουσικά με την κιθάρα και στη συνέχεια με το ξυλόφωνο.

Όταν γυρίσαμε στα πιατίνια, παίξαμε άλλοτε δυνατά και άλλοτε σιγά και αυτό φάνηκε να τον εκπλήσσει και να τον διασκεδάσει.

Ήταν η πιο ωραία συνάντηση που είχαμε μέχρι τώρα, με πολλή μουσική δράση, αλλά και μεταξύ μας αλληλεπίδραση και επικοινωνία.

7^η συνάντηση με τον Άλαν: Μπαίνοντας πήρε ένα λεωφορείο από τα παιχνίδια που είναι στο πρώτο δωμάτιο. Σε όλο το μάθημα έπαιζε μαζί του. Στην αρχή παίξαμε λίγο με τα μουσικά όργανα, αλλά γυρνούσε συνεχώς στο λεωφορείο του. Τον παρακίνησα να αφήσει το λεωφορείο και να παίξουμε μουσική. Το αποτέλεσμα ήταν να ζητήσει για πρώτη φορά να φύγει από την τάξη. Του έβαλα να ακούσει τη μουσική με το πουλάκι-ζέβρα-ελέφαντα και του έδειξα τις κάρτες. Ανταποκρίθηκε στο παιχνίδι και παίξαμε χρησιμοποιώντας το λεωφορείο, έβαζε δηλαδή μέσα σε αυτό όποιο ζώο ακουγόταν στη μουσική. Ήταν το πιο οργανωμένο παιχνίδι που είχαμε κάνει μέχρι τώρα.

Έπαιξα στην κιθάρα κάτι σαν φλαμέγκο και του τράβηξα την προσοχή. Έφτιαχνα στίχους με όσα συνέβαιναν στην τάξη και με παρακολούθησε αρκετά.

8^η συνάντηση με τον Άλαν: Μπαίνοντας πήγε να πάρει ένα παιχνίδι από την κούτα που είναι στην πρώτη αίθουσα, όπως είχε κάνει την προηγούμενη φορά. Την είχα όμως σκεπάσει και έτσι προχώρησε χωρίς παιχνίδι στην τάξη. Του πρόσφερα το ξυλόφωνο από το οποίο έλειπαν μερικές πλάκες γιατί πριν παίξαμε μπλουζ σε πεντατονική σκάλα με το Μπεν. Το πήρε και άρχισε να ψάχνει τις πλάκες που έλειπαν. Όταν τις βρήκε, τις έβαλε στη θέση τους και στη συνέχεια άρχισε να τις

βγάζει με τη σειρά όπως κάνει συνήθως. Μπήκα στο παιχνίδι βάζοντας στο άδειο ηχείο του ξυλόφωνου διάφορα πράγματα όπως αυγά-μαράκες, ποτήρια από τους σωλήνες κ.α. Τα έβγαζε παίζοντας λίγο μαζί τους και εγώ έβαζα άλλα στη θέση τους. Κράτησα για λίγο το παιχνίδι φροντίζοντας να μην γίνω κουραστικός ή ενοχλητικός με την παρέμβασή μου.

Έφερε από το ράφι ένα πλαστικό ψαράκι. Το χρησιμοποίησα στο μεταλλόφωνο και το ξυλόφωνο κάνοντας glissando.

Έβαλα στο στερεοφωνικό το «Ενυδρείο» του Σαιν-Σανς και παίζαμε παράλληλα με το μεταλλόφωνο και το ξυλόφωνο κτυπώντας άλλοτε με τις μπακέτες και άλλοτε με το ψαράκι. Ακουγόταν ωραία ο αυτοσχεδιασμός μας, μαζί με τη μουσική από το στερεοφωνικό.

Έβαλα στο στερεοφωνικό τη μουσική με τον ελέφαντα-ζέβρα-πουλάκι και έφερα τις κάρτες. Το άκουσε όλο παίζοντας κάθε φορά με τη σωστή κάρτα που την κρατούσε και την κουνούσε σαν να ζωντάνευε το χαρακτήρα που ακουγόταν.

Σχόλια για τη συνάντηση με το Άλαν

Από την αρχή είχαν γεννηθεί αρκετές προσδοκίες για τη συμμετοχή του Άλαν στο πρόγραμμα λόγω της ικανότητάς του να παίζει μελωδίες στο αρμόνιο. Σε αυτές τις προσδοκίες συνέβαλαν και οι βιβλιογραφικές αναφορές όπου η μουσική αποτελεί ένα ιδιαίτερο πεδίο ικανότητας των αυτιστικών: «Είναι αξιοσημείωτο», γράφει ο Μαλβάλ, «ότι οι ικανότητες που συναντάμε πιο συχνά στους σοφούς αυτιστικούς είναι στον τομέα της μουσικής. Πολλοί είναι ικανοί για μνημονικά θαύματα στην επανάληψη των μελωδιών που έχουν ακούσει»¹⁰. Οι προσδοκίες αυτές είναι πιθανόν να δημιούργησαν μία πίεση προς τον Άλαν. Στην πρώτη μας συνάντηση έπαιξε αμέσως αυτό που του έδειξα, αλλά μετά αποσύρθηκε από τη μουσική. Όπως επισημαίνει στο ίδιο κείμενο ο Μαλβάλ, η ικανότητα ενός αυτιστικού στη μουσική επανάληψη δεν σημαίνει απαραίτητα και ένα κάποιο άνοιγμα στον άλλο.

Μια σημαντική μουσική δραστηριότητα για τον Άλαν είναι το τραγούδι. Την πρώτη φορά που τραγουδούσε και τον συνόδευα με την κιθάρα έμοιαζε με μία καλή μουσική συνάντηση. Μετά από λίγο όμως, και χωρίς να έχω σκεφτεί κάτι, άρχισα να χαλάω αυτή τη συνάντηση παίζοντας διάφορα άσχετα μουσικά θέματα. Εκ των υστέρων σκέφτηκα πως με την αντίδρασή μου ίσως να προσπαθούσα ασυνείδητα να δημιουργήσω ανοίγματα σε κάτι πολύ κλειστό που υπήρχε σε αυτό που γινόταν. Ουσιαστικά δηλαδή δεν επρόκειτο για έναν αυθόρμητο αυτοσχεδιασμό όπου δύο άνθρωποι συναντιούνται μουσικά, αλλά για την είσοδό μου σε ένα δικό του κλειστό κύκλωμα. Η είσοδος αυτή είχε βέβαια τη σημασία της καθώς έκανε δεκτή την παρουσία μου στο δικό του κόσμο και σε μία κοινή μουσική δράση. Ο αυτοσχεδιασμός, το αυθόρμητο και η επικοινωνία εισήχθη όταν εκείνος ερχόταν για να μου κρατήσει το χέρι και να με οδηγήσει στο πώς να παίζω. Ο Μαλβάλ επισημαίνει πως η τόσο συχνή επένδυση των αυτιστικών στη μουσική σχετίζεται με το ότι τους επιτρέπει να διαχειριστούν τη φωνητική απόλαυση. Αφενός μπορούν να τη ρυθμίσουν ταξινομώντας την και αφετέρου να σβήσουν την απόλαυση μέσω της αισθητοποίησης της. «Αν μπορεί να δώσει στο υποκείμενο τη δυνατότητα να μεταδώσει τα συναισθήματά του, είναι με τρόπο υπαινικτικό, που δεν αφήνει να εμφανιστεί μια εκφραστική εκφορά»¹¹.

Στην 7^η συνάντηση ο Άλαν μπαίνοντας στην τάξη πήρε μαζί του από την πρώτη αίθουσα ένα πλαστικό λεωφορείο. Αν και μπαίνοντας στην τάξη έπαιξε για λίγη ώρα

¹⁰ Ζαν-Κλωντ Μαλβάλ, *Ο αυτιστικός και η φωνή του*, 2016, Αθήνα, Εκκρεμές, σελ.226.

¹¹ Ζαν-Κλωντ Μαλβάλ, 2016, ο.π., σελ.227.

με τα μουσικά όργανα, στη συνέχεια ασχολούνταν με το λεωφορείο σε ένα κλειστό κύκλωμα όπου δύσκολα χωρούσε ο άλλος. Εντούτοις, το λεωφορείο κατάφερε να μετατραπεί σε συμβολικό παιχνίδι και να παίξουμε μαζί με αυτό χρησιμοποιώντας το στη μουσική ακρόαση και σε συνδυασμό με τις κάρτες που έδωσα στον Άλαν.

Με τον ίδιο τρόπο, όταν έφερε από το ράφι το πλαστικό ψάρι, σκέφτηκα τη μουσική του Σαιν-Σανς και ξεκινήσαμε ένα μουσικό αυτοσχεδιασμό με παράλληλη μουσική ακρόαση.

Η Τάστιν, συνδέοντας τη θεωρητική σκέψη του Γουίνικοτ με την κλινική της εμπειρία στον αυτισμό επισημαίνει ότι «...δεν υπάρχει καμία άλλη προοπτική στην αναλυτική θεραπεία από το να στοχεύσει κανείς προς την έκπτωση του αυτιστικού αντικείμενου και μάλιστα προς την αντικατάστασή του από ένα μεταβατικό αντικείμενο»¹².

Ο Άλαν δεν μπόρεσε να έρθει σε δύο συναντήσεις και έτσι βρεθήκαμε συνολικά εννέα μόνο φορές. Παρ' όλα αυτά νομίζω πως συνέβησαν αρκετά πράγματα σε αυτές τις συναντήσεις τα οποία μπορεί να έχουν κάποιο νόημα για την πορεία του Άλαν. Από τη μεριά μας, σαν παρεμβαίνοντες μέσα σε αυτό το σύντομο διάστημα, ζήσαμε ενθουσιασμό, απογοήτευση, και στη συνέχεια ικανοποίηση. Αντέξαμε δηλαδή τη ματαίωση από τη συνάντηση με το κλειστό σύστημα του Άλαν χωρίς να αποσυρθούμε, παραμένοντας διαθέσιμοι και παρόντες, αλλά και χωρίς να τον πιέσουμε προκειμένου να διαρρήξουμε αυτό το σύστημα. Η συνθήκη αυτή έδωσε στις τελευταίες μας συναντήσεις αρκετό υλικό σε μουσική δημιουργία και παιχνίδι.

Το ομαδικό μάθημα

Ο αρχικός σχεδιασμός για το ομαδικό πρόγραμμα προέβλεπε μέχρι τέσσερα παιδιά με υψηλή λειτουργικότητα. Παρόλα αυτά δεχτήκαμε έξι παιδιά, δύο κορίτσια και τέσσερα αγόρια. Δύο από τα αγόρια σκεφτόμασταν πως θα ήταν καλύτερα να τα βλέπαμε σε ατομικές συναντήσεις.

Τόσο στην πιλοτική όσο και στην πρώτη συνάντηση ξεκίνησα το μάθημα χωρίς ιδιαίτερα οργανωμένο πλαίσιο, αφήνοντας τα παιδιά να με κατευθύνουν, ανάλογα με το τι θα διακινείτο μέσα στην ομάδα. Κάτι ανάλογο δηλαδή με τις ατομικές συνεδρίες που περιέγραψα παραπάνω. Εντούτοις, η συνθήκη αυτή φάνηκε να μην είναι τόσο λειτουργική για την ομάδα. Έτσι, από τη δεύτερη συνάντηση άρχισα να εργάζομαι όπως θα έκανα και σε οποιοδήποτε άλλο πλαίσιο. Προετοίμαζα δηλαδή τις δραστηριότητές μου με βάση τους άξονες των μουσικών παιχνιδιών, του τραγουδιού, των ενεργητικών μουσικών ακροάσεων που οδηγούν στο θεατρικό παιχνίδι και τέλος των οργανωμένων ή ελεύθερων μουσικών αυτοσχεδιασμών¹³. Η προετοιμασία αυτή φάνηκε να δίνει σε όλους μας ένα πλαίσιο για να κινηθούμε, επιτρέποντάς μας οποιαδήποτε στιγμή να το υπερβούμε ή και να το εγκαταλείψουμε. Λειτουργούσε δηλαδή σαν ένας τρόπος συνάντησης πολλών και διαφορετικών υποκειμένων από τον οποίο μπορούν να αποφασίσουν να κινηθούν προς οποιαδήποτε άλλη κατεύθυνση.

Από τους παραπάνω άξονες, μεγαλύτερη ανταπόκριση, αλλά και σημασία για τα παιδιά, φάνηκαν να έχουν οι μουσικοί αυτοσχεδιασμοί, το τραγούδι και οι ενεργητικές μουσικές ακροάσεις που οδηγούσαν σε θεατρικό παιχνίδι. Ειδικά η μουσική με το θέατρο φάνηκε να είναι όχι μόνο ιδιαίτερα αγαπημένο πεδίο μέσα στο μάθημα, αλλά συχνά έδινε ένα πλούσιο υλικό αυθόρμητης έκφρασης.

¹² Ζαν-Κλωντ Μαλβάλ, 2016, ο.π., σελ.156

¹³ Παναγιώτης Τσιρίδης, 2000, *Η επεξεργασία θεματικών ενοτήτων μέσω της μουσικής στο Νηπιαγωγείο*, www.panayiotistsirides.gr

Στην ομάδα διατήρησα ακόμα περισσότερο το παιδαγωγικό πλαίσιο, ορίζοντας δηλαδή με σαφήνεια τους κανόνες των δραστηριοτήτων και των παιχνιδιών ώστε τα παιδιά να μπορούν να ενταχθούν κάπου που λειτουργεί η ματαίωση, όπως την εννοεί βέβαια η ψυχανάλυση¹⁴. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει μια άκαμπτη στάση, από την πλευρά του παιδαγωγού, αλλά αντιθέτως την ικανότητά του να μπορεί να αντιλαμβάνεται και να κρίνει κατά περίπτωση. Όταν για παράδειγμα η Αθηνά, ένα κορίτσι του οποίου οι δυσκολίες δεν ήταν με την πρώτη ματιά ορατές, επιτίθετο στα άλλα παιδιά γιατί δεν είχε πάρει το μουσικό όργανο που ήθελε, χρειάστηκε να μείνει δύο γύρους του παιχνιδιού χωρίς μουσικό όργανο. Αντιθέτως, όταν ο Μπεν στην τελευταία συνεδρία εξέφρασε θυμό και μίσος πετώντας και καταστρέφοντας τα μουσικά όργανα, το εκλάβαμε ως μια σημαντική πράξη έκφρασης ενός αληθινού υποκειμένου. Αυτό που έχει σημασία να διατυπωθεί είναι πως δεν μπορεί να υπάρχει μια γενική οδηγία για το πώς θα πρέπει να αντιδρά ο παιδαγωγός. Ανάλογα με την περίπτωση θα χρειαστεί άλλοτε να παραμένει σταθερός στο παιδαγωγικό πλαίσιο και άλλοτε να μπορεί να δέχεται και να αντέχει την επιθετικότητα ενός παιδιού η οποία έχει νόημα στο πλαίσιο μιας μεταβιβαστικής σχέσης.

Γενικά όλα τα παιδιά της ομάδας συμμετείχαν αρκετά και έρχονταν με μεγάλη χαρά στο μάθημα. Εδώ όμως θα αναφερθούμε σε δύο μόνο αγόρια τα οποία αρχικά είχαμε εκτιμήσει πως θα έπρεπε να τα βλέπουμε σε ατομικές συνεδρίες. Το πρόγραμμα που ακολουθήσαμε όμως μας έδειξε πως η συμπερίληψη αυτών των δύο παιδιών στην ομάδα είχε σημαντικά αποτελέσματα για όλα τα παιδιά που συμμετείχαν σε αυτήν:

Ο Μάνος είναι ένα αγόρι με αρκετές δυσκολίες. Έχει εμμονές και συνήθως μιλά για τον εαυτό του στο δεύτερο πρόσωπο. Όταν το συνάντησα μόνο του, κατά την πιλοτική εφαρμογή του προγράμματος, σκέφτηκα πως θα ωφελούνταν περισσότερο αν το βλέπαμε ατομικά. Εκ των υστέρων φάνηκε πως έκανα λάθος αφού ο Μάνος όχι μόνο συμμετείχε πλήρως στα ομαδικά παιχνίδια, αλλά σταδιακά ανέπτυξε δημιουργικές σχέσεις με τα άλλα παιδιά της ομάδας. Συνέχισε μάλιστα να παίζει τα παιχνίδια με τις μουσικές ακροάσεις μαζί με τους γονείς του στο σπίτι, χρησιμοποιώντας τις μουσικές που είχαμε στείλει μέσω email. Η διαδρομή που έκανε ο Μάνος από την αρχή του προγράμματος μέχρι το τέλος του, ίσως να ήταν η πιο μεγάλη σε ότι αφορά στην ικανότητα του παιδιού να συναντιέται με τους άλλους μέσα από το παιχνίδι και τη δημιουργία.

Ο Γιάννης είναι ένα αγόρι με μεγάλες δυσκολίες. Δεν μιλάει και είναι αρκετά αποσυρμένο. Θα έπρεπε να το βλέπουμε ατομικά, αλλά δεν είχαμε χρόνο για ένα ακόμα ατομικό ραντεβού. Συνήθως καθόταν μαζί με την ψυχολόγο και παρακολουθούσε τα παιχνίδια που κάναμε. Όταν κάποια άλλη στιγμή παίζαμε θέατρο με το μουσικό έργο «Ανοιξη» του Βιβάλντι, η Γιάννης πήγε να κλείσει τα παντζούρια. Το δεχτήκαμε και το εντάξαμε στο δεύτερο μέρος του έργου που είναι αργό και το σκεφτήκαμε σαν μια ανοιξιότικη νύχτα. Η δράση με τα πατζούρια και τη μουσική επαναλαμβανόταν σε κάθε συνάντηση και άρχισε να παίζει μαζί μας θέατρο. Στην 5^η συνάντηση, όπου βασισμένοι σε ένα έργο του F. Μομπρου¹⁵ παίζαμε μια ιστορία με φουρτούνα στην θάλασσα, μπήκε μαζί μας στο καράβι που είχαμε φτιάξει με πανιά στο πάτωμα και στην τρικυμία φάνηκε να διασκεδάζει πολύ. Στις συναντήσεις που ακολούθησαν συμμετείχε όλο και περισσότερο, παίζοντας και με τα μουσικά όργανα. Ακολουθούσε τις οδηγίες του μαέστρου και μπορούσε να αυτοσχεδιάζει μαζί με τους άλλους σε μια μουσική συνομιλία με ενδιαφέρον. Ο

¹⁴ Μαρία Καλεώδη, Σέλεξ. Περι παιδικής ψυχώσεως, 2004, Αθήνα, Εξάντας, σελ. 62

¹⁵ F. Μομπρου, *Musica Calada*, tr. 13, ECM-1995.

πατέρας του μας είπε πως στην αρχή δεν είχε καμία διάθεση να έρθει στις συναντήσεις, ενώ στη συνέχεια ήταν όλο και πιο χαρούμενος που ερχόταν στη μουσική. Αυτή η σταδιακή ανάπτυξη της επιθυμίας του παιδιού να έρχεται στην ομάδα, αποτελεί από μόνη της ένα σημαντικό επίτευγμα σε σχέση με τους στόχους του προγράμματος.

Συμπεράσματα

Το πρόγραμμα είχε διάρκεια λίγων μηνών και ο μεγαλύτερος αριθμός συναντήσεων με κάθε παιδί ήταν μόλις δέκα. Εντούτοις, σε αυτό το σύντομο διάστημα, όλα τα παιδιά ανταποκρίθηκαν αρκετά θετικά στη μουσική παρέμβαση κάνοντας, άλλα λιγότερο και άλλα περισσότερο, σημαντικά βήματα σε ό,τι αφορά στην ικανότητά τους να παίζουν, να επικοινωνούν με τους άλλους και να συμμετέχουν δημιουργικά στις δραστηριότητες. Η διερεύνηση δηλαδή, σχετικά με τη σημασία της μουσικής παρέμβασης σε παιδιά που βρίσκονται στο φάσμα του αυτισμού ή έχουν ψυχοσυναισθηματικές δυσκολίες, έδειξε πως πράγματι η μουσική μπορεί να αποτελέσει έναν σημαντικό παράγοντα για την ψυχική και κοινωνική ανάπτυξη αυτών των παιδιών.

Ένα δεύτερο συμπέρασμα αυτής της διερεύνησης αφορά στον τρόπο της παρέμβασης. Τα παιδαγωγικά εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν δεν αποτελούν κάποια καινοτομία ή μια συγκεκριμένη μουσικοθεραπευτική μέθοδο. Ήταν απλώς ένα σύνολο μουσικοπαιδαγωγικών προσεγγίσεων σαν και αυτά που θα χρησιμοποιούσε ένας ειδικευμένος μουσικοπαιδαγωγός με κάθε παιδί αυτής της ηλικίας. Η διαφορά έγκειτο στον τρόπο που χρησιμοποιήθηκαν αυτά τα εργαλεία. Εδώ, εργαστήκαμε μέσα σε ένα ψυχαναλυτικό πλαίσιο όπου, όπως αναφέρει η Νικολαΐδου, ο πάσχοντας έχει «τη θέση ενός υποκειμένου που υποφέρει και μπορεί να “μιλήσει” για αυτό, αναζητά έκφραση και ελευθερία»¹⁶. Εργαστήκαμε λοιπόν αναζητώντας αυτές τις εκφράσεις του συνειδητού και ασυνειδητού υλικού που ερχόταν από την πλευρά των παιδιών ή και τη δική μας. Τα σημαίνοντα που έφερναν τα παιδιά, όπως η «τσουλήθρα» που είπε ο Άλαν ή το «κουδούνι» του Γρηγόρη, έγιναν αφορμή για παιχνίδι και μουσική δημιουργία. Με τον ίδιο τρόπο οι δικοί μας ασυνείδητοι συνειρμοί άνοιγαν σε ορισμένες περιπτώσεις δρόμο στην επικοινωνία και την έκφραση, όπως για παράδειγμα τη στιγμή που έπαιζα το «Μια ωραία πεταλούδα» στην κιθάρα και ο Γρηγόρης ταχταριζόταν μέσα στο υφασμάτινο τούνελ ή όταν ο Μπεν, σε συνέχεια των δικών μου λόγων άρχισε να τραγουδά: « Ο Μπεν παίζει πιατίνια». Γενικεύοντας, μπορούμε να σκεφτούμε πως όταν ο παρεμβαίνων δοκιμάζει συνεχώς νέες ιδέες για παιχνίδι, οι επινοήσεις που συντελούνται κατά την ώρα της συνάντησης μπορεί να είναι αποτέλεσμα ενός κράματος ασυνείδητου υλικού, τόσο του δικού του όσο και του παιδιού που συναντά. Έτσι, αυτές οι επινοήσεις – παιχνίδια μπορεί να ανοίγουν δρόμο στην έκφραση του υποκειμένου και να διευκολύνουν το παιδί στην ψυχική έκφραση και την επικοινωνία με τον άλλον.

Ο Λακάν καλούσε τους κλινικούς που σχετίζονται με αυτιστικά παιδιά να είναι περισσότερο δεκτικοί με τις επινοήσεις των αυτιστικών παιδιών παρά να χρησιμοποιούν προκαθορισμένες μεθόδους¹⁷. Έτσι, και στις μουσικές αυτές συναντήσεις δόθηκε ιδιαίτερη σημασία σε οτιδήποτε ερχόταν ως λόγος ή πράξη από την πλευρά του παιδιού: μια λέξη, ένας ήχος με το στόμα, η ασχολία με ένα μουσικό όργανο ή το κλείσιμο των πατζουριών λειτουργούσε ως πρωτόλειο υλικό το οποίο

¹⁶ Μαργαρίτα Νικολαΐδου, *Κέντρο Ημέρας για το Παιδί “Το Λιθαράκι”*, Αθήνα, Τετράδια Ψυχιατρικής Νο 61, Μάρτιος 1998.

¹⁷ Ζαν-Κλωντ Μαλβάλ, *Ο αυτιστικός και η φωνή του*, 2016, Αθήνα, Εκκρεμές.

οδηγούσε σε περαιτέρω επικοινωνία φτάνοντας σε αρκετές περιπτώσεις στο παιχνίδι και στη δημιουργία. Όπως αναφέρει η Καλεώδη «...όσο και αν φαίνεται παράδοξο, συχνά το ίδιο το ψυχωτικό παιδί κρατάει το κερύ και φωτίζει τον σπαρμένο με διάφορες παγίδες δρόμο. Αρκεί ο ψυχαναλυτής να μπορεί να αφήνεται ανοικτός για να ακούει αλλά και να βλέπει το σιγοψιθύρισμα και τη σιωπή. Υπάρχουν τότε ελπίδες να πάρει το παιδί από το χέρι και να το βγάλει από το σκοτάδι».¹⁸

Η ικανότητα του μουσικοπαιδαγωγού να αξιοποιεί αυτό το υλικό το οποίο αναδύεται αυθόρμητα σχετίζεται με την ικανότητά του να μπορεί να παίζει και να επινοεί παιχνίδια τα οποία θα μπορούν να εκπλήξουν όχι μόνο τα παιδιά, αλλά και τον ίδιο. Η επιθυμία δηλαδή ενός μουσικοπαιδαγωγού ή οποιοδήποτε άλλου παιδαγωγού να συναντήσει ένα παιδί μέσα από το παιχνίδι μπορεί να συμπαρασύρει και το ίδιο το παιδί στον τόπο του παιχνιδιού και της δημιουργίας.

Ένας ακόμα τρόπος χρήσης αυτών των εργαλείων ήταν η αξιοποίηση της μεταβίβασης και της αντιμεταβίβασης. Η απογοήτευση, η απελπισία, η έκπληξη, ο ενθουσιασμός, η σωματική καταπόνηση, λειτουργούσαν σαν μια άλλη γλώσσα. Ακολουθώντας τη σκέψη της Haag βλέπουμε πως σε ορισμένες περιπτώσεις, και ειδικά εκεί όπου το αυτιστικό παιδί δεν έχει καν ομιλία, οι σωματικές αντιμεταβιβαστικές εντυπώσεις του παρεμβαίνοντος μπορούν να δημιουργήσουν ένα άνοιγμα στο ερμητικά κλειστό της αυτιστικής συνθήκης. Ο σχολιασμός και η θεατροποίηση αυτών των ψυχικών και σωματικών εντυπώσεων που αναδύονται στη μεταβίβαση μπορούν να πάρουν τη μορφή μιας συνομιλίας, ενός ειλικρινούς διαλόγου¹⁹.

Μια συνθήκη η οποία ενδεχομένως να συμβάλει σε αυτή την ικανότητα του παρεμβαίνοντος μουσικοπαιδαγωγού, μπορεί να είναι η προσωπική του ψυχανάλυση ή μια σχετική εργασία που μπορεί να έχει κάνει με τον εαυτό του. Αυτή η συνθήκη θα συμβάλει επίσης στην περαιτέρω διερεύνηση της επιθυμίας του παρεμβαίνοντος να συναντήσει ένα παιδί με σοβαρές ψυχοσυναισθηματικές δυσκολίες. Η Καλεώδη επισημαίνει, ότι σε μια τέτοια συνάντηση ο ψυχαναλυτής θα πρέπει «...να θέτει συνεχώς το ερώτημα για την επιθυμία του, έστω και αν αυτό, παρ' όλες τις επιμέρους απαντήσεις, δεν μπορεί παρά να μείνει ουσιαστικά αναπάντητο»²⁰. Μια τέτοια εργασία θα συμβάλει ώστε η επιθυμία του παρεμβαίνοντος να μην καλύπτει ή να σφετερίζεται την επιθυμία του ίδιου του παιδιού, μετακινώντας το από τη θέση του υποκειμένου σε εκείνη του επαγγελματικού αντικειμένου, ούτε να συγχέεται με την επιθυμία των γονέων.

Ένας συνδυασμός μιας τέτοιας επιθυμίας μαζί με την ηθική θα βοηθήσει τον παρεμβαίνοντα να αποφύγει, όπως αναφέρει η Καλεώδη, τέσσερις βασικούς «σκοπέλους»: Μία κακώς εννοούμενη σχέση αγάπης με το παιδί, την διάθεση του παρεμβαίνοντος να σαγηνεύει και να αυτοσαγνενεύεται, την αντίστασή του να συμμετάσχει σε καταστάσεις φαντασιακές που τον καλεί το παιδί, και τέλος, το δισταγμό του να επιβάλει ή όχι τις απαραίτητες ματαιώσεις για να μην δυσαρεστήσει το παιδί ή τους γονείς του²¹.

Σε κάθε περίπτωση, όταν ένας μουσικοπαιδαγωγός συναντά ένα παιδί με σοβαρές ψυχοσυναισθηματικές δυσκολίες, η λειτουργία της εποπτείας με έναν ψυχαναλυτή ή έναν μεγαλύτερο και πιο έμπειρο συνάδελφο θα συμβάλει σημαντικά ώστε οι μουσικές αυτές παρεμβάσεις να είναι περισσότερο δημιουργικές και επωφελείς για τα παιδιά, αλλά και για τον ίδιο.

¹⁸ Μαρία Καλεώδη, Σέλεξ. Περί παιδικής ψυχώσεως, 2004, Αθήνα, Εξάντας, σελ. 23

¹⁹ Genevieve Haag, *Ψυχανάλυση και αυτισμός*, 2019, Θεσσαλονίκη, ΕνΤΟΜΩ|ΣΥΜΕΠΕ

²⁰ Μαρία Καλεώδη, Σέλεξ. Περί παιδικής ψυχώσεως, 2004, Αθήνα, Εξάντας, σελ. 13

²¹ Μαρία Καλεώδη, *Η καμηλοπάρδαλη τρώει τα φύλλα*, 2013, Αθήνα, ΠΟΤΑΜΟΣ

Συνοψίζοντας, στην παρούσα εργασία είδαμε τον τρόπο με τον οποίο προσπαθήσαμε να συναντήσουμε, μέσα από μουσικοκινητικές δραστηριότητες, παιδιά που βρίσκονται στο φάσμα του αυτισμού ή έχουν άλλες ψυχοσυναισθηματικές δυσκολίες. Αυτή η παρέμβαση φάνηκε πως συνέβαλε στην ψυχική ανάπτυξη των παιδιών και στην κοινωνικότητά τους, στη βάση βέβαια ενός οργανωμένου θεραπευτικού πλαισίου, όπως είναι το Κέντρο Ημέρας «Το Λιθαράκι». Οδηγός μας σε αυτή την παρέμβαση ήταν η ψυχαναλυτική οπτική, δηλαδή η προσδοκία συνάντησης με ένα άλλο υποκείμενο, ο ελεύθερος συνειρμός μέσα από το παιχνίδι και τον αυτοσχεδιασμό, και η επεξεργασία της μεταβίβασης.

Βιβλιογραφία:

- Avrane, P. (2015). *Ένα παιδί στον ψυχαναλυτή*. Αθήνα: Γαβριηλίδης.
- Haag, G. (2019). *Ψυχανάλυση και αυτισμός*. Θεσσαλονίκη: ΕνΤΟΜΩ|ΣΥΜΕΠΕ
- Mannoni, M. (2002). *Η πρώτη συνάντηση με τον ψυχαναλυτή*. Αθήνα: Μεταίχιμο.
- Winnicott, D.W. (2003). *Διαδικασίες ωρίμανσης και διευκολυντικό περιβάλλον*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Winnicott, D.W. (2005). *Playing and reality*. Cornwall: Routledge Classics edition.
- Winnicott, D.W. (2018). *Αποστέρηση και παραβατικότητα*. Αθήνα: Γαβριηλίδης.
- Βίννικοτ, Ν. (1991). *Από την παιδιατρική στη ψυχανάλυση*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Καλεώδη, Μ. (2004). *Σέλεξ. Περί παιδικής ψυχώσεως*. Αθήνα: Εξάντας
- Καλεώδη, Μ. (2013). *Η καμηλοπάρδαλη τρώει τα φύλλα*. Αθήνα: Ποταμός.
- Μαλβάλ, Ζ. (2016). *Ο αυτιστικός και η φωνή του*, Αθήνα, Εκκρεμές.
- Νικολαΐδου, Μ. (1998). *Κέντρο Ημέρας για το Παιδί "Το Λιθαράκι"*, Αθήνα: Τετράδια Ψυχιατρικής Νο 61.
- Ντολτό, Φ. (2000). *Το παιδί και η γιορτή*. Αθήνα: Πατάκης.
- Τσιρίδης, Π. (2003). *Μουσική και σχολείο - Σειρά «Κλειδιά και αντικλειδιά»*. Αθήνα: ΥΠΕΠΘ - Πανεπιστήμιο Αθηνών.